

VU Research Portal

Tussen 'oprit 57' en 'afslag 03' : de weg, het landschap en de praktische theologie
Heitink, G.

2003

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Heitink, G. (2003). *Tussen 'oprit 57' en 'afslag 03' : de weg, het landschap en de praktische theologie*. Vrije Universiteit.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

CB

24187

prof.dr. G. Heitink

*Tussen 'oprit 57' en 'afslag 03'
de weg, het landschap en de praktische theologie*

vrije Universiteit

prof.dr. G. Heitink

*Tussen 'oprit 57' en 'afslag 03'
de weg, het landschap en de praktische theologie*

*Rede in verkorte vorm uitgesproken bij zijn afscheid als hoogleraar
Praktische Theologie aan de faculteit der Godgeleerdheid van de
Vrije Universiteit Amsterdam op 16 mei 2003.*

Meneer de Rector Magnificus, Dames en Heren,

*Was dit genoeg, een stuk of wat geschriften
voor de rechtvaardiging van een bestaan?*

Deze parafrase op enkele versregels van de dichter J.C.Bloem¹ speelde de afgelopen maanden als een grammofoonplaat door mijn hoofd en telkens bleef de naald steken in de groef van die paar woorden. Was dit genoeg? Het onderwijs, het onderzoek, de bijdrage aan het maatschappelijk debat, aan vernieuwing van de kerk, aan verdieping van het geloof? Was het toereikend? Ik spits het meteen maar op zulke concrete punten toe. Want theologie heb ik altijd verstaan als een praktische wetenschap. Eenvoudig gezegd: nadenken over het geloof ten dienste van het geloven van anderen.²

Bij de voorbereiding van dit afscheidscollege werden deze vragen naar de rechtvaardiging van een bestaan als theoloog haast onontwijkbaar geactiveerd. Niet als een poging mezelf te rechtvaardigen maar om rekenschap te geven van de weg die mijn generatie gedurende decennia van grote verwarring, in kerk en samenleving, vaak aarzelend gegaan is. Was het de goede weg? Waren het de goede keuzen? Wat kunnen we er van leren voor de toekomst?

Afscheid nemen is terugblikken en vooruitzien. Daar valt op dit moment niet aan te ontkomen. Naast alle goede, zelfs kostbare herinneringen, blijft over een onbestemd gevoel van onbehagen, omdat onze gezamenlijke arbeid in de

theologie, hoe mooi en inspirerend ook, ontoereikend bleek om werkelijk een bijdrage te leveren aan een heilzamer toekomst voor mens en wereld.

Een mensenleven is gebonden aan de grenzen van ruimte en tijd. Dat geeft aan ons bestaan iets toevalligs. Stel dat ik geleefd had in het Corpus Christianum van de Middeleeuwen, of in de Negentiende Eeuw, of in het verzuilde Nederland van voor de Tweede Wereldoorlog, ik zou een heel andere theoloog geworden zijn. Of als ik geboren was in Oost Europa, Zuid Afrika of het Midden-Oosten, mijn belevingswereld zou er heel anders hebben uitgezien. Wellicht was ik islamiet geweest en geen christen. Maar mijn leven en werk speelden zich in hoofdzaak af in protestants Nederland gedurende de roerige decennia van de tweede helft van de twintigste eeuw. Slechts dat stukje van een weg van twintig eeuwen christendom kan ik uit eigen ervaring overzien. Ik spreek van 'Oprit 57', want 1957 was het jaar dat ik theologie ging studeren en onlangs passeerde ik het bord 'Afslag 03', te bereiken over enkele maanden. Voorsorteren dus, de AOW en de roze strippenkaart wenken.

De jaren vijftig, zestig, zeventig, tachtig, negentig van de vorige eeuw zijn ook aan mij niet ongemerkt voorbijgegaan. En tegelijk moet ik bekennen allerm minst klaar te zijn met deze halve eeuw waarin ik als deelnemer meedeed aan het theologisch en kerkelijk verkeer. Was het genoeg? Veel van wat ons is overkomen blijft onopgehelderd. De geschiedenis is nog niet geschreven. Vanuit mijn eigen vak, de praktische theologie, een tipje van deze sluier oplichten is wat ik mij voor dit uur als *doel* gesteld heb.

Ik kies als invalshoek het perspectief van de generaties. Mijn *werkhypothes*e is dat culturele ontwikkelingen tegenwoordig zo snel gaan dat ongeveer elke tien jaar een nieuwe generatie aantreedt.³ Jongeren absorberen tijdens de formatieve jaren van hun leven in hoge mate het culturele klimaat van hun tijd. Dit krijgt zijn neerslag in een bepaald levensgevoel. Afhankelijk van hun leeftijd zijn mensen dus op verschillende wijze in een cultuur⁴ geworteld. Dit kan leiden tot een breuk tussen generaties en zelfs een culturele revolutie. Het kan ook het

ontstaan van een tegencultuur uitlokken. Maar vaak is het zo dat jongeren voortbouwen op een culturele erfenis die ze meekrijgen en dat ouderen soepel meegroeien met hun tijd.

Dat laatste is allang niet meer vanzelfsprekend. Met de onvoorspelbare ontwikkelingen van de afgelopen halve eeuw is een nieuwe ongekende samenleving voor ons opengegaan. Wat mensen nu doormaken is niet minder dan een inculturatieproces⁵, een ingeleid worden in een nieuwe wereld. Het christelijk geloof en het kerkelijk leven liggen in dit proces ingebed. Daar zijn we ons meestal niet van bewust, getuige de mooie vergelijking die Han Fortmann eens maakte met het leven van een vis. Wanneer een vis ontdekkingen zou kunnen doen, zou zijn laatste ontdekking het bestaan van water zijn. Pas op de kar van de visboer zou hij beseffen wat het betekent een waterdier te zijn.⁶ Ieder mens is cultuurmens en voelt zich daarbij doorgaans als een vis in het water. Pas als we droog komen te staan ontdekken we de consequenties. De praktische theologie onderzoekt die verwevenheid van geloof, kerk en cultuur. Het vervolg is hiervan een proeve.

Een tussenvraag: wat is praktische theologie?

Maar eerst een tussenvraag: Wat is praktische theologie?⁷ De naam alleen al roept een baaierd aan misverstanden op, daarom een enkele verheldering. Praktische theologie is, trouw aan haar ontwerper Friedrich Schleiermacher (1768-1834), theorie van de praxis⁸. Onder praxis versta ik het geleefde leven, de leefwereld van mensen, dat wat mensen denken, ervaren en geloven; hoe ze dit beleven in hun relaties, in sociale en maatschappelijke verbanden als de kerk en in hun verantwoordelijkheid voor het publieke leven in de samenleving. De praktische theologie neemt deze dingen niet alleen waar als een aandachtig toeschouwer, nee, ze doet er ook wat mee. Als handelingswetenschap zoekt ze naar vernieuwing en verbetering van de praxis. Het gaat haar om de vernieuwing

van het geloof, om de opbouw van de gemeente, om de zorg voor mensen, de gezamenlijke viering van het heil, de toekomst van onze samenleving.

De praktisch-theoloog is dus bij uitstek een onderzoeker en wel in de betekenis van een detective⁹, een rechercheur, zo iemand als laat ik zeggen chief-inspector Morse. De man die op een onorthodoxe vaak intuïtieve wijze de sporen van mensen nagaat en daarbij zijn inspiratie ontleent aan spirituele bronnen zoals klassieke literatuur en muziek. Een praktisch-theoloog gaat altijd uit van de menselijke situatie, van wat mensen meemaken, wat hun overkomt, waar ze slachtoffer van worden. Hij is geschoold in het waarnemen. Hij brengt een concrete situatie zo goed mogelijk in beeld. Dat doet hij met behulp van getuigen, de mensen die er bij staan, toevallige passanten. Gewone mensen dus, maar wat heet gewoon? Zij zijn ervaringsdeskundigen bij uitstek. Vaak ook roepen we in ons onderzoek de hulp in van getuigen-deskundigen, sociologen, psychologen, pedagogen. En met het oog op het vinden van de waarheid verbinden we hun getuigenis met dat van vroegere getuigen, apostelen en profeten, en allen die ons in het geloof zijn voorgedaan. Vanuit een gelovige nieuwsgierigheid proberen we via onderzoek concrete aanwijzingen te vinden. Wat is hier *in Gods naam* aan de hand?

Als leven, geloven en kerk-zijn op rolletjes lopen, komt er meestal geen praktisch-theoloog aan te pas. Waar het geloof zijn vanzelfsprekendheid verliest, waar de godsdienstige opvoeding stukloopt, waar de lofzang hapert of de preek aan zeggingskracht inboet, waar kerken een kwijnend bestaan leiden of mensen in de knel raken, daar is werk voor de praktisch-theoloog. Dergelijk onderzoek is moeilijk. Het vraagt methodische discipline en wetenschappelijke distantie, maar ook invoelingsvermogen en compassie met wat mensen overkomt. Je leert het niet alleen uit de boeken, maar ook door oefening. Daarom gaat het gepaard met stages en supervisie om komende generaties deze kunst als kunde en hun ambt als ambacht te leren beoefenen.

Dit zoeken van een praktisch theoloog is *gericht* zoeken. Hij zoekt naar sporen van God in het leven van mensen en in de samenleving om ons heen. Het geleefde leven als context is zijn tekst. En hij laat zich daarbij inspireren door Schrift en traditie en alle middelen die ons ten dienste staan om menselijke sporen als zodanig te kunnen identificeren. Want als God iets voor mensen betekent en als zijn Koninkrijk als een zaad opkomt in deze wereld, dan zullen daar sporen of tenminste gelijkenissen van te vinden zijn. En die zijn er, inspirerend, hoopvol en liefdevol, in geloofsgemeenschappen en ver daarbuiten.

Deze gerichte zoektocht maakt praktische theologie tot een volop theologisch vak, met alle risico's van dien. Want als praktisch-theoloog heb je altijd te maken met twee polen: die van de menselijke situatie en die van de christelijke overlevering. De ene pool mag men niet isoleren van de andere, evenmin mag de ene der andere overheersen. Steeds roept de één de ander op. Dat jongleren met geloof en ervaring, traditie en situatie, komt dus nooit tot rust. In de menselijke situatie vindt men sporen van geloof, maar die kan men alleen identificeren met behulp van de christelijke traditie en in de christelijke traditie zijn veel elementen inhoudelijk bepaald door hun historische context en die kan men dus niet zomaar normatief verklaren voor het hier en nu. Alleen in een fijngevoelig samenspel ontkomt men aan objectivering en verabsolutering van de christelijke traditie en aan het religieus opladen van de menselijke situatie. Praktische theologie kan daarom alleen *empirisch-hermeneutisch* beoefend worden.

Een traditioneel bewustzijn: de jaren vijftig

Terug naar mijn thema. Wat was de bijdrage van de verschillende generaties? 'Oprijs 57' is mijn vertrekpunt. Toen ik zelf ging studeren, einde jaren vijftig, bestond praktische theologie in de genoemde zin nog niet. Wel waren er ambtelijke vakken. Daarin ging het om de *hoe-vraag*: hoe doe je het? Droogzwemmend op de collegebanken leerden we hoe te preken, te catechiseren

en pastoraat te beoefenen. De monoloog heerste nog over de dialoog. Want wat de kerk geloofde was bekend. Waar het op aankwam was het Woord zo te verkondigen dat het geloof van mensen er door gevoed werd.

Ik behoor tot wat heet *de stille generatie*, waarvan de formatieve jaren vielen na de tweede wereldoorlog. De jaren vijftig was nog de tijd van wederopbouw. Het waren sobere en ook ernstige jaren. Het leven was overzichtelijk en kende een zekere rust die nog niet verstoord werd door de TV en het autoverkeer. Het was de tijd toen geluk heel gewoon was, het werkwoord vrijen nog sloeg op een onschuldige verkering en een gemengd huwelijk betrekking had op de ongewenste relatie van een gereformeerde jongen en een hervormd meisje. De verzuiling vierde hoogtij. We leefden gerust in de schaduw van onze eigen zuil als was het de beloofde wijnstok of vijgenboom.

Kerk en theologie gingen na de oorlog op de oude en vertrouwde voet verder. Ik bestudeerde dezelfde handboeken waar generaties predikanten voor mij bij opgeleid waren en leerde bijbelteksten uit mijn hoofd als bewijsplaatsen voor het algemeen nog *onbetwijfeld* christelijk geloof. De meest inspirerende boeken las je buiten de verplichte literatuur om, zoals het toen juist verschenen boek van K.H.Miskotte, *Als de goden zwijgen*.¹⁰ Nederland was nog altijd een zeer kerkelijk land. Het geloof had een zekere vanzelfsprekendheid. Wat wij deelden was een *traditioneel bewustzijn*¹¹ dat weinig kritische vragen stelde bij de inhoud van de bijbel. De *taal* van het geloof bestond uit zelfstandige naamwoorden zoals geborgenheid, veiligheid en zekerheid. De zondagse prediking en de Heidelbergse Catechismus hielpen ons de bijbelse voorstellingswereld van schepping, verlossing, hemel en laatste oordeel te internaliseren. Niet alleen de antwoorden maar ook de vragen van het geloof stonden al bij voorbaat vast en slechts aarzelend kwamen we er voor uit dat deze vragen niet langer onze eigen vragen waren. Kritische geluiden klonken aanvankelijk gedempt maar op den duur steeds luider door op college en hoogleraren, die niet gewend waren tegengesproken te worden, reageerden daar

geschrokken op. Een onomkeerbaar proces van bewustwording, vragen, zoeken en twijfelen was in gang gezet. De *Dauerreflexion* was geboren.¹²

Met deze bagage werd ik midden jaren zestig predikant, stevig geworteld in een traditie die mij tot op de dag van vandaag vergezelt. Daar ben ik nog altijd blij om. Maar al snel ontdekte ik dat ik met de theologie die ik had meegekregen nauwelijks uit de voeten kon. Zij gaf geen of onvoldoende antwoord op de vragen waar ik in de praktijk tegenaan liep. Daarom begon ik aan een nieuwe studie, praktische theologie.

Doorbraak van het moderne bewustzijn: de jaren zestig

Hoewel er dus tekenen waren die op ingrijpende veranderingen wezen, sloeg de crisis van de jaren zestig nog vrij onverwacht in alle hevigheid toe, alsof ons iets vreemds overkwam. Het jaar 1960 wordt nu zowel door gereformeerde als katholieke geschiedschrijvers genoemd als het jaar waarin het heersende bewustzijn kantelde.¹³ Het viel midden in mijn studententijd. De Gereformeerde Kerken oriënteerden zich voorzichtig op de oecumene en 18 hervormde en gereformeerde predikanten noemden de kerkelijke verdeeldheid onduldbaar. De Engelse bisschop J.A.T. Robinson legde met zijn boek *Honest to God*¹⁴ een bom onder het traditionele godsgeloof. Kleine schokken leken uit te lopen op een aardbeving.

Het traditionele bewustzijn maakte weldra plaats voor een *modern bewustzijn*. Wat vroeger aan God werd toegeschreven werd voortaan geweten aan menselijke factoren. In feite ging het om een terugkeer van de Negentiende Eeuw die door de leerstellige theologie te vroeg was afgesloten. Het was, achteraf gezien, de uiteindelijke doorbraak van de Verlichting, die als gevolg van de verzuiling en de leerstellige omheining van het geloof nog niet echt tot de beleavingswereld van de orthodoxie was doorgedrongen. In mijn vak werd dit vooral verstaan als een autoriteitscrisis, de doodsteek voor de autoritaire persoonlijkheid.¹⁵ Geloven op grond van een externe autoriteit, Schrift, leer,

kerk of ambt, diende plaats te maken voor geloven op basis van een innerlijke overtuiging. Die externe autoriteiten hadden met name in gereformeerde kring altijd veel gezag. Ze werden belichaamd in krachtige voormannen. Maar in de storm van wat toen meer en meer benoemd werd als secularisatie¹⁶ sneuvelde ze, de een na de ander.

Alom ontstond er een roep om praktische theologie, verstaan als *crisiswetenschap* en van meet af gebukt gaande onder de zware hypotheek de groeiende geloofscrisis met agogische middelen te kunnen bestrijden. De prediking diende aan te sluiten bij de beleavingswereld van de hoorders, de doelstellingen van de catechese moesten gericht worden op de geloofsbeleving van de jongeren, in het pastoraat moest nu eindelijk eens geluisterd worden naar wat een mens in nood ten diepste beweegt. Dat laatste was misschien wel het allermoeilijkste voor dikwijls luidruchtige dominees: je mond houden en luisteren. Er moesten democratische gemeentestructuren komen, waarin gemeenteleden zelf dragers werden van de bedoelingen van het kerk-zijn.¹⁷ Met name vrouwen en jongeren moesten aan het woord komen. Dat alles vroeg inzicht in de ervaringswereld van mensen, in structuren en processen en in agogische interventies. Kortom, met ambtelijke vakken redde men het niet meer. Praktische theologie moest er komen. Na jaren van voorbereiding werd in 1968 mijn ambtsvoorganger Jaap Fieret als hoogleeraar praktische theologie op deze leerstoel benoemd.¹⁸

Pas langzamerhand werd zichtbaar hoe ingrijpend die doorbraak van het moderne bewustzijn voor het christelijk geloof was, en nog altijd lukt het niet er echt grip op te krijgen. Het ging gepaard met vormen van verlies: met *referentieverlies*, omdat geloofsvoorstellingen hun vanzelfsprekendheid verloren, met *relevantieverlies* omdat niet meer duidelijk was wat geloven voor je eigen leven betekende en met *transcendentieverlies* omdat de vroeger zo nabije God opeens zo onbereikbaar ver weg leek. Praktische theologie kreeg nu niet alleen te maken met methodische kwesties, die voortkomen uit de *hoe-*

vraag (hoe zeg ik het?, hoe doe ik het?), maar ook meer en meer met de inhoud, de *wat-vraag* (wat heb ik nog te zeggen?, waar sta ik voor?).

Wat opviel was dat wat niet direct ervaarbaar was langzaam maar zeker achter de horizon verdween. De rechtvaardiging door het geloof konden, naar een bekend woord van de theoloog Paul Tillich, zelfs theologiestudenten alleen nog maar begrijpen in termen van aanvaarding: aanvaarden dat je aanvaard wordt.¹⁹ Dat werd vervolgens al gauw: je mag er zijn zoals je bent. Gewoon jezelf zijn dus. Beking en een ander mens worden sloten daar minder goed bij aan en zelfverloochening paste hier al helemaal niet bij. Zeker niet voor vrouwen die door dit geloofswoord al eeuwen op achterstand stonden. Het ging voortaan vooral om zelfverwerkelijking. Je naaste liefhebben als jezelf werd omgedraaid. Alleen als je van jezelf kunt houden kun je ook van een ander houden. En zo verloren bijbelse woorden steeds vaker hun angel en werden ze aangepast aan de nieuwe mode van de humanistische psychologie.

Ik wil allermist onderschatten hoe bevrijdend die doorbraak van het moderne bewustzijn voor anderen en ook voor mijzelf in die jaren geweest is en hoezeer daardoor het besef groeide dat geloven echt met jezelf te maken had. Dat is het wat we in deze jaren vooral geleerd hebben. De emotionaliteit eiste haar rechten op. In de geloofstaal maakten zelfstandige naamwoorden plaats voor werkwoorden, zoals groeien, zich ontplooien, veranderen. Een gemis aan vastigheid werd gevuld met gevoelens van diepe geborgenheid. Praktische theologie werd ervaringstheologie. Met name de pastorale theologie werd hierdoor een stuk spannender, maar het werd ook moeilijker om trouw te blijven aan haar kritische *bipolariteit*.²⁰ Ik zal niet zeggen dat mij dit altijd gelukt is. Elke theoloog kent zijn eigen uitgliers, preken uit die jaren getuigen ervan.

Een kritisch bewustzijn: einde jaren zestig, jaren zeventig

Maar al heel snel kwam hier einde jaren zestig een nieuwe culturele revolutie overheen. Het moderne bewustzijn werd links ingehaald door een *kritisch*

levensgevoel. Het begon met demonstraties tegen de Vietnam-oorlog. Studentenprotesten overal in Europa leidden tot heftige confrontaties, zoals in Nederland bij de Maagdenhuisbezetting in 1969. De stille generatie werd opgevolgd door de *protestgeneratie*. Het neo-marxisme en de kritische theorie kregen grote invloed op de wetenschap. Deze politisering werkte ook door in de kerken. Vanuit de oecumene werd de vraag gesteld naar de politieke consequenties van het evangelie en bewegingen van christenen richtten zich op het realiseren van vrede en gerechtigheid in de samenleving.²¹ De grote tegenstellingen, Oost - West (oorlog en vrede) en Noord - Zuid (rijkdom en armoede), kwamen de kerk binnen. De gemeente werd aangesproken als 'partijganger der armen, avantgarde van Gods revolutie'.²² Een ongekend activisme greep om zich heen. De beschutting van het vaderhuis was voorgoed voorbij. Christenen werden op exodus gestuurd als onwennige toeristen op safari.

Ook de theologie raakte sterk gepolitiseerd. Hoe krijg je beweging in de weerbarstige structuren van de samenleving? Voor de beantwoording van deze vragen had de theoloog Jürgen Moltmann al in 1964 een fundament gelegd met zijn *Theologie van de hoop*.²³ Deze kwam tot leven in een radicale toewending naar de door God beloofde toekomst op grond van de opstanding van Christus. Het moet mogelijk zijn geschiedenis te maken en structuren te veranderen. In dit spoor veranderde veel theologie in radicale maatschappijkritiek. Maar waar het bevrijdende geloof in de opstanding wegvalt kan hoop maar zo omslaan in wanhoop. Links-fundamentalisme kan bovendien leiden tot fanatisme.

De praktische theologie kreeg er een nieuwe vraag bij. Naast de hoe-vraag: hoe doe je het?, en de wat vraag: wat doe je?, drong zich de *waarom-vraag* op: waarom doe je het? Wie heeft er belang bij? Qui bono? Voor wie is dit goed? De bijbel en de krant werden naast elkaar gelegd. Bevrijdingstheologie en feministische theologie kwamen op. De heersende theologie bleek die van de heersenden te zijn: blanke, middle class mannen. Het ontmaskeren van de

machten met behulp van de kritische theorie kreeg nu voorrang. Praktisch-theologische theorieën ondergingen langzaam maar zeker een ingrijpende verbouwing. Het ging nu immers om politieke prediking en politiek pastoraat. *Pastoraat – in dienst waarvan?*, was de vraag die de kritische theoloog Krijn Strijd in 1978 stelde bij mijn dissertatie *Pastoraat als hulpverlening*.²⁴ Voortaan deed ik mijn uiterste best om duidelijk te maken dat mensen helpen en structuren veranderen ondeelbaar zijn. Veel nood van mensen is immers structureel bepaald. Onder onderdrukkende omstandigheden is bevrijd leven onmogelijk. Maar ook het omgekeerde is waar. Andere structuren brengen niet vanzelf nieuwe mensen voort.²⁵ Dat was te naïef gedacht. Reizen naar Oost-Europa werkten wat dat betreft ontvullend. Kruiperigheid en corruptie tierden er welig en de heilsstaat bleek ook daar ver te zoeken.

De jaren zeventig waren jaren van voortschrijdende polarisatie en diepe conflicten. Ook in de theologie en de kerken liepen deze hoog op. Daarbij werd zelfs het christen-zijn van de ander in twijfel getrokken. Want wie niet radicaal kiest voor de armen en met het kopen van Outspan-sinaasappels een Afrikaan uitperst, staat ver af van het Koninkrijk van God. Veel van onze studenten radicaliseerden in die jaren. Met een gevoel van onmacht denk ik nog steeds terug aan colleges waar ik na mijn eerste zinnen door rebelse studenten in de rede gevallen werd met de vraag: Meneer, wat zijn uw vooronderstellingen? Zo'n college ontaardde dan al gauw in een heftig debat. Je probeerde elkaar met argumenten te overtuigen. Je leefde bij het naïeve geloof van een pamflet- en stencilcultuur. Want met goede informatie zou je de ander toch moeten kunnen overtuigen? Niet dus. Vanuit eigen angst had je te weinig oog voor de afweer van de ander. Opgeven van een standpunt betekende dat iemand zelf onderuit ging. Wie leefde van de hoop beet zich zo vast in het visioen van een volmaakte samenleving dat hij alleen nog maar beschuldigend in het heden kon staan. Dat leidde tot utopisme en heel wat studenten zijn in die jaren in een diepe psychische crisis beland. Utopisme maakt altijd slachtoffers.

Ontkramping was toen het eerste nodige, want de tegenstander is geen vijand. Inmiddels ben ik door hele generaties studenten rechts ingehaald, maar ik zit nog steeds met onbeantwoorde vragen. Was het genoeg? Nog altijd sta ik achter een politieke oriëntatie in de theologie en wil ik de maatschappelijke verantwoordelijkheid van christenen benadrukken. Maar de vraag blijft: Hebben we, heb ik, toen wel voldoende evenwichtig gereageerd in die heftige conflicten waar veel studenten tijdens de formatieve jaren ernstig onder geleden hebben? Traumatische herinneringen uit die tijd kom ik nog steeds tegen.

Toch hebben we, achteraf gezien, juist in deze jaren veel geleerd. Het messiaanse visioen van een andere wereld, dat raak je nooit meer kwijt. Er ontstond een nieuwe *taal* van verzet, van strijd en verlangen. Nooit meer mogen we ons neerleggen bij uitzichtloze situaties. Nooit meer zul je wennen aan lijden en onrecht. De hoop blijft.

Woestijn en ballingschap: de jaren tachtig

De polarisatie liep nog een eind door tot in de jaren tachtig. De grote vredesdemonstraties tegen de kruisraketten hebben achteraf gezien ontspannend gewerkt. Ook in de internationale politiek trad eindelijk ontspanning op. In het door de oecumene gestimuleerde Conciliaire Proces leerden christenen beter naar elkaar te luisteren.

Terugkijkend blijft het verbazingwekkend hoe snel die omslag zich voltrokken heeft. Ineens was het over met demonstraties en politiek in de kerk. Een windstilte trad in. Andere kwesties vroegen nu de aandacht. Om te beginnen het herstel van vertrouwen in tot op het bot verscheurde geloofsgemeenschappen. Omgaan met conflicten werd een topic in de praktische theologie. Theologie en kerk moesten opnieuw met zichzelf in het reine komen. Het was nodig de handen ineen te slaan, want de kerken begonnen te vergrijzen en af te kalven. Veel gelovigen hadden de kerk inmiddels de rug toegekeerd. Die beweging was al veel langer gaande. De kerk ademde steeds meer een burgerlijke cultuur. De

arbeiders hebben de kerk verlaten wordt vaak gezegd, maar dat kan men beter omdraaien. De kerk heeft de arbeiders verlaten. Daarop volgden de intellectuelen, toen de jeugd en daarna feministisch georiënteerde vrouwen. Anderen zochten hun heil in basisgroepen en de pinksterbeweging.

De gemeente moest herbouwd worden en het jonge praktisch-theologische vak gemeentelopbouw speelde op deze behoefte in. Niet meer de predikant maar de gemeente stond nu centraal, waarbij het er om ging dat binnen een leefbare structuur alle leden met hun uiteenlopende gaven tot hun recht konden komen. Bij deze en andere theorieën heb ik wel eens de verzuchting geslaakt: We zijn te laat. Hadden we hier maar twintig jaar eerder mee kunnen werken dan had de kerk er nu misschien anders uitgezien. Want veel mensen voor wie deze vernieuwing bedoeld was waren inmiddels vertrokken en de kerkblijvers, gehecht aan het gelovig pluche van vertrouwde woorden en waarden, zaten niet op vernieuwing te wachten.

Het levensgevoel kantelde opnieuw. Op het optimisme van de uittocht volgde de depressie van de woestijn. De intocht in het zo hartstochtelijk begeerde beloofde land bleef uit. Na het vaderhuisgeloof en de exodusgeloof werd het nieuwe levensgevoel zelfs benoemd als exiel, ballingschap.²⁶ De godverlatenheid van de secularisatie kreeg velen in haar greep. De keerzijde was de verinnerlijking. Verloren zonen en dochters kwamen tot zichzelf. Na afgerekend te hebben met de autoriteit richtte de aandacht zich nu onvermijdelijk op de identiteit. De praktische theologie kreeg er weer een nieuwe vraag bij: de *wie-vraag*. Wie ben ik?

Terwijl docenten soms nog volop in een afrekeningsfase verkeerden, zat al een heel ander type student in de collegebanken: kinderen van onzekere ouders. Ze staan te boek als de *verloren generatie*. Hun ouders, zelf streng opgevoed, hadden zich vooral voorgenomen hun kinderen vrij te laten. Je *moet* doen waar je zelf zin in hebt, zo luidde de ogenschijnlijk bevrijdende maar niet minder veeleisende regel. Maar leven met een verloren vader bleek moeilijker dan

afrekenen met een autoritaire vader.²⁷ Wie ben ik zelf? Waar vind ik houvast? Welke nieuwe bronnen vind ik om uit te leven? Geen wonder dat het woord spiritualiteit, ontleend aan de katholieke traditie, nu ook deel ging uitmaken van het protestantse spraakgebruik.²⁸ Herbronning was immers noodzakelijk. Het leverde een nieuwe doorleefde geloofstaal op. Voor minder kan het niet. Vooral dat is het wat we in deze jaren geleerd hebben.

Daarbij raakten de kerken steeds meer in zichzelf gekeerd in een poging als minderheid het hoofd boven water te houden. Dit ging gepaard met een verdere verkerkelijking van het christendom.²⁹ De tijd van het apostolaat was voorbij. Angst voor nieuwe conflicten sloeg om in een aarzelend omarmen van een groeiende pluraliteit. Zo vergleden de jaren tachtig, weinig opmerkelijke herinneringen achterlatend.

Postmodern levensgevoel: de jaren negentig

De jaren negentig begonnen hoopvol. Op de val van de Berlijnse muur (1989) volgde de afschaffing van de apartheid in Zuid Afrika (1991). Oude kaders werden doorbroken en ook de moderniteit raakte over haar hoogtepunt heen. Het optimistische vooruitgangsgeloof was te vaak door onverwachte calamiteiten op de proef gesteld. In de samenleving dienden zich problemen aan waarvoor rationele oplossingen niet langer toereikend waren. Groeiende bureaucratisering, anonimiteit, tweedeling, multiculturaliteit en onveiligheid wezen op een tekortschieten van de samenleving als gemeenschap.

Een *nieuwe generatie* kondigde zich aan. Mensen moesten individualiseren en leren zelfredzaam in het leven te staan. Daarmee voltrok zich een verdere scheiding tussen het publieke domein en het privéleven. Mensen trokken zich veilig terug op hun privacy. Geluk en levensvreugde kun je beter ontlennen aan je relatie en vriendennetwerk dan aan je werk of maatschappelijk functioneren. Ieder voor zich dus. Dat leidde tot privatisering van het geloof.

Nu denk ik dat individualisering niet betekent dat mensen egoïstischer zijn geworden. Eerder gaat het om een vorm van overleven, zeker voor jongeren. Het leven is onoverzichtelijk geworden, de keuzen moeilijker, de kansen geringer. Waar traditionele levensverbanden afbrokkelen wordt van mensen gevraagd hun eigen levensloop te ontwerpen. Een laatmoderne cultuur gaat over in wat we *postmodern* zijn gaan noemen.³⁰ De omvattende ideologieën, theorieën en oplossingen zijn weggevallen en daarmee raakt het bewustzijn meer en meer gefragmenteerd. We moeten het doen met deeloplossingen en deelwaarheden, en scherven brengen niet altijd geluk.

Het christelijk geloof krijgt meer en meer te maken met traditieverlies. Bij het verdwijnen van de grote verhalen vormen mensen en groepen zich een eigen waarheid en met zoveel uiteenlopende behoeften wordt het beeld van religie uitermate pluralistisch. We spreken nu eerder inclusief over religie, zoveel mogelijk mensen omvattend, dan exclusief over geloof. Participatie aan kerk en geloof is ingrijpend veranderd. Velen kunnen zich nog slechts partiëel identificeren met wat de kerk leert en doet. Deelname heeft veelal plaats onder voorbehoud. Een voorgeschreven menu maakt plaats voor geloven à la carte.

Het behoeftecriterium bepaalt in sterkere mate de invulling van het kerklidmaatschap en het beroep dat mensen op de kerk doen is dikwijls incidenteel en bij gelegenheid, dat wil zeggen bij geboorte, huwelijk en overlijden. Het betekent ook dat er steeds moeilijker onderscheid gemaakt kan worden tussen geloven en niet geloven, tussen kerkelijkheid en buitenkerkelijkheid. Criteria van kerklidmaatschap voldoen niet meer, het negentiende-eeuwse verenigingsmodel lijkt op zijn laatste benen te lopen.³¹ Dit leidt tot een radicalisering van de vraagstelling. Zal het in een samenleving als de onze überhaupt nog mogelijk zijn een christelijke geloofsgemeenschap op te bouwen?³²

Tegelijk doet zich een ander verschijnsel voor. Er lijkt ook sprake te zijn van nieuw religieus verlangen.³³ De kerk raakt uit, maar religie is in. Dit gaat

gepaard met een nieuwe openheid. Ieders levensovertuiging mag er zijn en mag dus worden gearticuleerd. Er wordt minder besmuikt over geloof en kerk gesproken. Velen durven er met meer vrijmoedigheid voor uit te komen dat ze geloven.

Deze ontwikkeling werkt ook door in de theologie. Een nieuwe generatie studenten, inmiddels overwegend vrouwen, blijkt verrassend nieuwsgierig. Ze brengen minder ballast, maar ook minder traditie mee. Een aantal heeft nauwelijks of geen kerkelijke achtergrond. Hun probleem is eerder: hoe vertel ik het mijn ouders dat ik theologie wil studeren of dominee wil worden? Zou je dat nou wel doen? Helaas, niet altijd brengt de theologie wat ze zoeken. Ook de studie is versnipperd, of netter gezegd gemodulariseerd. In allerlei vakjes verzamelen ze hun studiepunten, maar dat geeft nog weinig zicht op een groter geheel. Het proces van integratie zul je als student zelf moeten voltrekken. Je zult je eigen theologie moeten ontwikkelen. Dat is veel gevraagd en daarmee wordt een zware hypotheek gelegd op de praktische theologie als beroepsopleiding. Hoe leer ik kennis, ervaring, attitudes en vaardigheden zo integreren dat ik met mijn mogelijkheden kan functioneren in een theologisch beroep? Dit vraagt stages, practica en supervisie, kortom veel persoonlijke aandacht en maatwerk. Studenten zoeken ruimte en tijd om tot zichzelf te komen. Een moratorium in de opleiding, een studie ver weg of een wereldreis bieden hiervoor enig respijt.

Door deze ontwikkelingen komen docenten steeds meer terecht in een lastige spagaat. Ze moeten veel investeren in hun onderwijs maar worden als wetenschappers afgerekend op hun onderzoek. De publicatiedruk is hoog en eist zijn tol. Wetenschappers hebben het zo druk met schrijven dat ze nauwelijks tijd kunnen vinden om elkaars publicaties te lezen en daarover in debat te gaan. Uitgevers zien er steeds minder brood in, tenzij uitgaven zwaar gesubsidieerd worden. Ook de praktische theologie heeft hieronder te lijden. Deze academisering van de theologie leidt tot vervreemding tussen kerk en

universiteit, wat ten koste gaat van de inhoud van het discours in de gemeente en kan leiden tot infantilisering van het geloofsleven.

Opgaven voor de praktische theologie

Tegen deze achtergrond ziet de praktische theologie zich vanaf de jaren negentig geconfronteerd met verschillende nieuwe en boeiende opgaven. Bij de hoe-vraag, de wat-vraag, de waarom-vraag en de wie-vraag kwam nu ook nog de *waar-vraag*. Waar moeten we het zoeken? Het postmoderne antwoord luidt: in de biografie, het eigen levensverhaal van mensen. Zo ontstond er een praktische theologie van het subject.³⁴ Narratieve methoden deden hun intrede. Mensen reconstrueren hun eigen levensverhaal om met hun verleden in het reine te komen en van hieruit toekomst te openen. Een mens schrijft, bewust of onbewust, een autobiografie als poging tot zelfrechtvaardiging maar ook tot verantwoording. Want elke biografie heeft een adres tegenover wie of wat we rekenschap geven. In een poging tot zingeving grijpt een mens boven zichzelf uit, wie weet naar God. Dat is een *eerste* belangrijk spoor in de nieuwere praktische theologie dat waard is doorgetrokken te worden in de nieuwe eeuw.

Maar deze postmoderne concentratie op het individu vormt een te smalle basis voor het vak. Een *tweede* spoor zie ik, de ontwikkelingen overziende, in een gedifferentieerde praktische theologie.³⁵ Het christelijk geloof kent immers niet alleen *individuele* gestalten in vormen van persoonlijke vroomheid en toewijding, het kent ook *sociale* gestalten van viering en ritueel binnen een geloofsgemeenschap en het kent *publieke* gestalten in vormen van christelijke presentie in de samenleving. Individuele gestalten hebben de cultuur mee en publieke gestalten kunnen zich in een groeiende aandacht verheugen. Sociale gestalten als de kerk staan onder druk terwijl deze nog altijd een belangrijke schakel vormen tussen individu en samenleving. Zo'n gedifferentieerde praktische theologie overstijgt het ambtelijk en kerkelijk perspectief van het vak. Dat spoor wordt te smal. Zij richt zich op religie en geloof in brede zin. Er is

ook veel geloof buiten de kerk. Praktische theologie heeft daarom meer dan ooit behoefte aan een breed cultureel en maatschappelijk speelveld. Het speltype dat hierbij het beste past is het Ajax-concept met opkomende maatschappelijke middenvelders, kerkelijke binnenspelers en religieuze buitenspelers, niet defensief maar creatief en initiatiefrijk.

Ik zie nog een *derde* spoor, de hernieuwde aandacht voor de oude pastoraaltheologie, in ons geval gericht op de ontwikkeling van het beroep van predikant, dat in deze tijd onder zware druk is komen te staan.³⁶ Het wordt steeds moeilijker dit onmogelijke beroep te helpen mogelijk maken. De kerk is hierbij niet alleen gediend met een ambtstheologie. Daar komen tenminste bij een professionaliseringstheorie en een theorie van geestelijke begeleiding gericht op de persoon van de predikant. Het beroep zal ook meer en meer beoefend worden in buitenkerkelijke gestalten, als geestelijk verzorger of in de vorm van tentmaking ministry dan wel als vrijgevestigde pastor. De verkerkelijking van het protestantisme binnen de Sow-kerken met hun centralistisch kerkmodel roept deze ontwikkeling zelf mede op.³⁷

Was het genoeg?

Ik kom tot een afronding: was het genoeg? De afgelopen halve eeuw zijn samenleving, kerk en geloof meer veranderd dan in eeuwen daarvoor. Meer dan eens werden we door nieuwe culturele ontwikkelingen overvallen en letterlijk op het verkeerde been gezet. Het is achteraf niet zo vreemd dat het lang niet altijd lukte op een zo snel veranderend levensgevoel adequaat te reageren. Vaak was de praktische theologie meer trendvolger dan trendsetter en zelden trendhopper. Wat opvalt is de voortdurende pendel tussen subject en object, individu en gemeenschap, mensen en structuren, privé en publiek, beleving en inhoud, traditie en ervaring. Wat bijeen hoort werd niet zelden tegen elkaar uitgespeeld. Reageren op culturele trends gaat ten koste van een verlangen naar evenwicht, waarbij bedacht moet worden dat evenwichtig ook saai en voorspelbaar kan zijn.

Elk evenwicht moet weer doorbroken worden om veranderingen mogelijk te maken en zo naar een nieuw evenwicht te groeien.

Het generatieperspectief blijkt vruchtbaar te zijn om veranderingen in beleving en participatie onder ogen te zien. We leven in deze tijd samen met tenminste vier generaties en we moeten het samen rooien. De vooroorlogse generatie vormt nog altijd een verborgen kracht in ons midden. De stille generatie kreeg en krijgt nog steeds veel kansen. De protestgeneratie kreeg het maatschappelijk gezien moeilijker. De verloren generatie wacht voor een deel nog steeds op vastigheid, invloed en verantwoordelijkheid, terwijl een nieuwe nog ongeprofileerde generatie al in de startblokken staat.

Wat mij vooral getroffen heeft is het snel veranderende levensgevoel, van traditioneel naar modern, naar kritisch en uiteindelijk postmodern. We zijn voor mijn besef in korte tijd compleet andere mensen geworden. In het leven van veel ouderen voltrok zich dit proces vrijwel geruisloos. Bewustzijnslagen schoven als aardlagen over elkaar heen om vervolgens naadloos met elkaar te versmelten. Voor volgende generaties hechten deze lagen stukken moeilijker, wat gepaard gaat met verwarring en traditieverlies. Steeds vaker werden breukvlakken zichtbaar. Tegelijk treft mij bij veel jongeren een nieuwe openheid en ontvankelijkheid. Zij gaan niet langer gebukt onder de last van de traditie. Dat geldt uiteraard ook voor een jonge generatie praktisch-theologen. Het laatste decennium heb ik beleefd als jaren vol verrassingen, nieuwe inzichten en veelbelovende initiatieven. Het doorbreken van een kerkelijk keurslijf gaf ook lucht en ruimte. Er is veel inspiratie te vinden buiten de traditionele kerken in nieuwe vormen van gemeenschap en religiositeit. Het is een voorrecht om in deze tijd te leven en bij deze ontwikkelingen betrokken te zijn. De geloofsgemeenschap krijgt een nieuw gezicht. Er is alle reden de toekomst hoopvol onder ogen te zien.

Was het genoeg? Nu ik de afgelopen maanden mijn weg door de theologie nog eens in vogelvlucht de revue heb laten passeren weet ik wel zeker van niet.

Tussen 'Oprit 57' en 'Afslag 03' ligt een weg met kuilen en keien. Het landschap was grillig en veranderde snel van decor. De bewegwijzering deugde niet altijd. De omstandigheden waren wisselend en het gelovig reactievermogen was niet berekend op snelle koerswijzigingen. Interventies schoten tekort. Toch kan ik me niet geheel aan de indruk onttrekken dat we behalve sadder ook wijser zijn geworden. De geschiedenis heeft ons gemaakt en soms hebben we ook zelf een klein stukje geschiedenis helpen maken. Daarvan probeerde ik mij in dit uur rekenschap te geven. Het woord rekenschap heeft in bijbels licht betrekking op hoop: *altijd bereid tot verantwoording aan al wie ons rekenschap vraagt van de hoop die in ons is* (1 Petrus 3,15).

Dames en heren,

Ruim veertig jaar mocht ik op verschillende plaatsen met praktische theologie bezig zijn zonder mij opvallend te vervelen. Na bijna tien jaar ervaring te hebben opgedaan als jeugdwerkadviseur en predikant, mocht ik meer dan dertig jaar academisch werkzaam zijn, ongeveer gelijk verdeeld over twee perioden, eerst aan de Theologische Universiteit van Kampen en vanaf 1988 aan de Vrije Universiteit.

Aan mijn Kamper periode bewaar ik dankbare herinneringen. Ik mocht er het vak leren en me specialiseren op het gebied van de pastorale theologie en -psychologie. In de Kamper vakgroep heb ik geleerd hoe waardevol teamwork kan zijn. Ik ben de Universiteit van Kampen en mijn collegae uit die jaren veel dank verschuldigd. Veel heb ik in die periode geleerd van mijn helaas overleden oudere collega Kor Schippers, een mens in wie geloof, kerk, theologie en maatschappelijke betrokkenheid tot een authentieke eenheid waren samengegroeid. Met veel oud-studenten uit die tijd onderhoud ik nog steeds hartelijke contacten.

Met mijn overgang naar de Vrije Universiteit ging een oude wens in vervulling, want graag had ik hier al na mijn middelbare school willen gaan studeren. Ik

heb hier genoten van de volle breedte van het wetenschappelijk en levensbeschouwelijk discours zoals dat zich binnen een universiteit met veel faculteiten afspeelt. De faculteit heb ik ervaren als een betrokken gemeenschap, vooral in moeilijke jaren als gevolg van het conflict met de kerken over de predikantsopleiding. Ik vond dit hartverscheurend, want mijn motivatie voor de theologie is sterk verbonden met mijn commitment aan kerk en geloof. Tegelijk heeft het uitgangspunt van de Vrije Universiteit, dat aan wetenschap en kerk een eigen verantwoordelijkheid toekent, met respect voor ieders eigen competentie, mij in deze jaren in toenemende mate overtuigd.

Bij mijn benoeming aan de VU werd het aantal hoogleraren praktische theologie teruggebracht van drie naar één. De gewone leerstoelen van de hoogleraren J.C.Schreuder en G.N.Lammens werden niet geprolongeed. Dat maakte de start niet gemakkelijk. Het was voor mij mentaal een grote stap mijn promotor Jaap Fieret op te volgen, die in meer dan zeven vette jaren voor een brede vakgroep, een onderzoeksinstituut en een pastoraal trainingscentrum een draagvlak had weten te scheppen, waardoor praktische theologie aan de VU een goede naam had gekregen. Zelf heb ik alleen maar magere jaren meegemaakt en de ene bezuinigingsronde na de andere. Snijden doet altijd pijn. Er moesten dan ook andere wegen worden gezocht. Als heel positief heb ik ervaren de groeiende samenwerking met sociale wetenschappen binnen één vak- en onderzoeksgroep. Ik dank Gerard Dekker met wie ik aan deze samenwerking invulling mocht geven. In het bijzonder dank ik mijn collegae binnen de praktische theologie. Zonder iemand tekort te willen doen, moet ik mij hier beperken in het noemen van namen. Ik maak een uitzondering voor Jan Hendriks wiens enthousiaste vakkundige inzet mij dikwijls bemoedigd heeft. Ik dank mijn vriend en collega in de theologie Jelle van Nijen met wie ik al meer dan veertig jaar hoop en verwachting mag delen. Niet in de laatste plaats dank ik de leden van de capaciteitsgroep, Alma Lanser, Joke van Saane, Niek Schuman, Ciska Stark, Hijme Stoffels, Sake Stoppels en Marten van der Meulen voor jaren van

vruchtbare samenwerking. De recente inbreng van Siebren Miedema en Mechteld Jansen werpt nu al haar vruchten af. Jullie hebben veel van mij verdragen, maar jullie kennende laat ik deze groep met een gerust hart achter.

Ik ben geen Maarten Koning, die zich blijkens de romancyclus *Het Bureau* van J.J.Voskuil ook na zijn pensionering nog intensief met het onderzoek van zijn afdeling wilde bemoeien en geen oog had voor de signalen van irritatie bij zijn voormalige collega's, die niet goed wisten hoe ze hem hier vriendelijk doch beslist van af moesten houden. Ik neem mij voor afstand te nemen. Houd mij desnoods met geweld tegen. Gun mij slechts één knaapje om mijn jas op te hangen voor het geval ik nog wat in de bibliotheek wil werken. Samen met Lientje, die mij door de jaren heen gesteund en bemoedigd heeft en met onze kinderen, hoop ik te mogen ontdekken dat er ook leven is na de theologie.

Mijn dank gaat ook uit naar de Universiteit van Pretoria, die mij een aantal jaren geleden benoemde tot honorair hoogleraar. Dit jaar mocht ik opnieuw enige tijd aan de faculteit theologie aldaar doorbrengen. De samenwerking met het departement praktische theologie en de vriendschap met mijn collega Cas Vos betekenen veel voor mij. Het is boeiend ook op deze wijze getuige te mogen zijn van de snelle ontwikkelingen die zich in de Zuid-Afrikaanse samenleving aftekenen.

Niet in de laatste plaats dank ik al mijn studenten en oud-studenten voor het vertrouwen dat zij in mij stelden. Zij hebben mij persoonlijk en wetenschappelijk wel zoveel prikkels toegediend dat het geven van onderwijs nooit een moment saai werd. Van sommige doctoraal-studenten uit vroeger tijd zijn inmiddels ook al weer kinderen bij mij afgestudeerd. Dan wordt het echt tijd om op te houden.

Ik verlaat de theologische faculteit van de VU op het moment dat er zeer veel in beweging is. Onder de inspirerende leiding van de decaan Martien Brinkman wordt gewerkt aan vernieuwing en verbreding van de faculteit en de opbouw van nieuwe MA-opleidingen. Ik hoop dat de praktische theologie, zoals die zich

aan deze faculteit heeft ontwikkeld, hierin een rol van betekenis mag blijven spelen. Praktische theologie heeft zich via ambtelijke theologie en kerkelijke theologie ontwikkeld tot cultuurtheologie. Deze brede horizon past bij een oecumenische faculteit die binnen de multiculturele context van de Randstad een goede toekomst tegemoet gaat. Daar ben ik van overtuigd. Ik blijf benieuwd en dank u voor uw aandacht.

Aantekeningen

¹ De eerste regels van het gedicht *Dichterschap* van J.C.Bloem, in *Sintels* (1945) luiden:

*Is dit genoeg: een stuk of wat gedichten,
Voor de rechtvaardiging van een bestaan,
In 't slechts vervullen van onnoozle plichten
Om den te karigen broode allengs verdaan?*

² Vgl. de definitie van J.Firet: 'theologie is systematische geloofsbezinning ten dienste van het geloven, de geloofsbezinning en het leven uit het geloof van anderen.', in: *Spoken als een leerling*, Kampen (Kok) 1987, 21.

³ De socioloog H.Becker (*Generaties en hun kansen*. Amsterdam, Meulenhoff, 1992) definieert een generatie als: 'Een clustering van cohorten, die gekenmerkt worden door een specifieke historische ligging en door gemeenschappelijke kenmerken op individueel niveau (levenslopen, waardenoriëntaties en gedragspatronen) en op systeemniveau (omvang en samenstelling, generationele cultuur en generationele organisaties.' (23) Deze kenmerken doen mensen op in de formatieve jaren van hun leven. Hij maakt onderscheid tussen de *vooroorlogse generatie*, geboren tussen 1910 en 1930; de *stille generatie*, geboren tussen 1930 en 1940, de *protestgeneratie*, geboren tussen 1940 en 1955 en de *verloren generatie*, geboren ongeveer tussen 1955 en 1970.

⁴ De omschrijving van het begrip cultuur is lastig. Sociologen definiëren cultuur als "het min of meer samenhangende geheel van voorstellingen, opvattingen, waarden en normen, die mensen zich als lid van hun maatschappij door middel van leerprocessen hebben verworven en dat in hoge mate hun gedrag beïnvloedt en waardoor zij zich onderscheiden van de leden van andere maatschappijen.' (H. de Jager en A.L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie*. Leiden 1989⁹. Vgl. ook: L.Laeyendecker, *Bedreigde cultuur. Over moderniteit, wetenschap en religie*. Kampen (Kok) 1994, 11 e.v.

⁵ Van Dale omschrijft inculturatie als 'integratie in een vreemde cultuur'. De praktisch-theoloog E.Lange gebruikte de term indigenisatie (indigenous – inheems), een term ontleend aan de missiologie. Het betekent meer dan aanpassen alleen. Het drukt de spanning uit tussen continuïteit en radicale vernieuwing. (E.Lange, *Kirche für die Welt. Aufsätze zur Theorie kirchlichen Handelns*. München (Kaiser) 1981, 214.

⁶ H.Fortmann, *Inleiding tot de cultuurpsychologie*. Bilthoven (Ambo) 1971, 71.

⁷ Voor een uitvoeriger verantwoording: G.Heitink, *Praktische theologie: geschiedenis, theorie, handelingsvelden*. Kampen (Kok) 1993, 2000².

⁸ F.D.Schleiermacher, *Die praktische Theologie nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche dargestellt* (hrsg. von J.Frerichs). Berlin 1850, 12. Friedrich Schleiermacher (1768 – 1834) werd in 1810 hoogleraar in Berlijn. In zijn encyclopedie van de theologie, *Kurze Darstellung* (1811), maakte hij onderscheid tussen filosofische theologie, historische theologie en praktische theologie.

⁹ Ik ontleen dit beeld aan K.Fechtner, *Praktische Theologie als Erkundung. Religiöse Praxis im spätmodernen Christentum*, in: E.Hauschildt, U.Schwab (Hrsg.), *Praktische Theologie für das 21. Jahrhundert*. Stuttgart (Kohlhammer) 2002, 55-66.

¹⁰ K.H.Miskotte, *Als de goden zwijgen. Over de zin van het Oude Testament*. Amsterdam 1956.

¹¹ Het gaat hier om de subjectieve belevingskant van het begrip cultuur (vgl. nt. 4) Ik gebruik vanuit een sociaal-culturele benadering in deze rede als typering en achtereenvolgens de termen *traditioneel*, *modern*, *kritisch* en *postmodern* bewustzijn of levensgevoel. Zie voor een verantwoording: G.Heitink, *Pastorale zorg: theologie, differentiatie, praktijk*. Kampen (Kok) 1998, 2000², 154 –156.

¹² Een term van H.Schelsky, *Ist die Dauerreflexion institutionalisierbar? Zum Thema einer modernen Religionssoziologie*. Zeitschrift für Evangelische Ethik 1 1957, 153-176.

¹³ Vgl. H.J.Plomp, *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog*. Kampen (Kok) 1987, 84; G.A.F.Hellemans, M.A.G.T.Kloppenborg en H.J.Tieleman (red.), *De moderniteit van religie*. Zoetermeer (Meinema) 2001, 13.

¹⁴ J.A.T.Robinson, *Honest to God*. Londen (SCM) 1963. (Nederlandse vertaling: *Eerlijk voor God*. Amsterdam (Ten Have) 1964.)

¹⁵ De term autoritaire persoonlijkheid gaat terug op het onderzoek van: T.W.Adorno e.a., *The Authoritarian Personality*. New York 1950. Vgl. ook het onderzoek van J.Weima, *Autoritaire persoonlijkheid en antipapisme*. Hilversum 1963.

¹⁶ Vgl. A.J.Nijk, *Secularisatie. Over het gebruik van een woord*. Rotterdam (Lemniscaat) 1968.

¹⁷ 'Vanuit de verscheidenheid van gaven die God aan de gemeente in haar leden gegeven heeft, zullen wij de gemeente als draagster van alle bedoelingen moeten zien.' Aldus een invloedrijk rapport van de Gereformeerde Kerken *Kerk in perspectief* (1969).

¹⁸ Over de betekenis van J.Firet (1923-1994) voor de praktische theologie: F.H.Kuiper e.a. (red.), *Zelfstandig geloven. Studies voor Jaap Firet*. Kampen (Kok) 1987; G.Heitink, *In helder inzicht en alle fijngevoeligheid*. Amsterdam (VU) 1994 (herdenkingscollege). Zie voor de ontwikkeling van de gereformeerde praktische theologie: G.Heitink, *De zogeheten praktische theologie*, in: W.Stoker en H.C. van der Sar, *Theologie op de drempel van 2000*. Kampen (Kok) 1999, 273-292.

¹⁹ P.Tillich, *The Courage to Be*. Londen (Nisbet) 1952 (1955³), 156.

²⁰ Zie voor begrip bipolariteit: G.Heitink, *Pastoraat als hulpverlening*. Kampen 1977, 170 – 175.

²¹ We noemen de conferentie van Genève 1966 en de assemblee van Uppsala 1968. Vgl. B.Hoedemaker, A.Houtepen en Th. Witvliet, *Oecumene als leerproces*. Zoetermeer (Meinema) 1993, 151 e.v.

²² G.H. ter Schegget, *Partijgangers der armen. Avantgarde van Gods revolutie*. Baarn 1971.

²³ J.Moltmann, *Theologie van de hoop. Studies over de grondslagen en de konsekventies van een christelijke eschatologie*. Utrecht (Ambo) 1964.

²⁴ K.Strijd, *Pastoraat in dienst waarvan?* In: *Gestalten van pastoraat, bundel voor W.Zijlstra*. Amsterdam 1978.

²⁵ Vgl. ook D.Sölle, *Politieke theologie*. Baarn 1972, 20.

²⁶ Zie voor de begrippen vaderhuismodel en exodusmodel: H.Faber, *Een nieuw theologisch model*, in: H.H.Berger e.a. (red.), *Tussentijds*, Tilburg (Hart van Brabant) 1975, 61-74. Het begrip exielmodel ontleen ik aan publikaties van G.D.J.Dingemans, vgl. diens *De stem van de Roepende. Pneumatheologie*. Kampen 2000, 83-87.

²⁷ Zie over de thematiek van de verloren vader: F.O. van Genneep, *De terugkeer van de verloren Vader*. Baarn (ten Have) 1991.

²⁸ Als eerste protestantse publicatie over spiritualiteit wordt meestal genoemd het boek van de pastoraal-psycholoog en Jung-kenner C.Aalders, *Spiritualiteit. Geestelijk leven vroeger en nu*. 's Gravenhage (Boekencentrum) 1969.

²⁹ De term verkerkelijking is ontleend aan de Duitse godsdienstsocioloog F.X.Kaufmann, *Religion und Modernität*. Tübingen 1989. G.Dekker en H.C.Stoffels, *Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie* (Kampen, Kok, 2001), omschrijven het begrip aldus: 'het proces waardoor (als gevolg van de differentiatie in de samenleving) de christelijke godsdienst zich als het ware uit de samenleving terugtrekt en zich in de kerken lokaliseert' (239).

³⁰ Zie bijvoorbeeld: W.A. de Pater, *Het postmoderne nog eens uitgelegd*. NTT, jg. 50, nr. 3, 177-202; C.H.Lindijer, *Postmodern bestaan. Menszijn en geloven in een na-moderne tijd*. Zoetermeer (Boekencentrum) 1998. Volgens de filosoof Van Peursen loopt ook het postmodernisme vast in in oplosbare dilemma's: C.A. van Peursen, *Na het postmodernisme. Van metafysica naar filosofisch surrealisme*. Kampen (Kok Agora) 1994.

³¹ Vergelijkbaar is de situatie van politieke partijen. De vaste aanhang van een partij wordt kleiner. Zwevende kiezers switchen gemakkelijker van partij. Het stemgedrag wordt sterk bepaald door incidentele factoren en strategische overwegingen, zoals bijvoorbeeld bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, januari 2003.

³² Vgl. E.Henau, *Kerk in de kering. Christelijke gemeenschapsopbouw in een mobiele samenleving*. Nijmegen (KUN) 2002.

³³ Zie bijvoorbeeld: J.Janssen, *Nederland als religieuze proeftuin*. Nijmegen (KSVG) 1998; A. van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen*. Kampen (Kok) 2000.

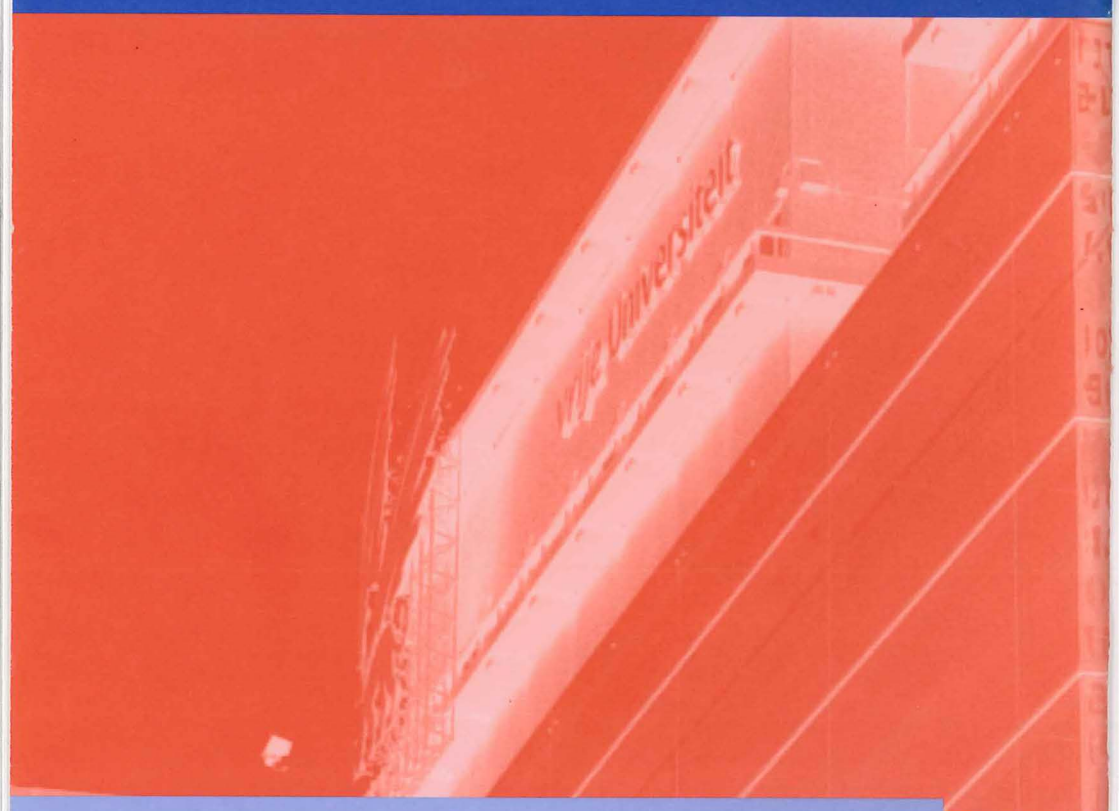
³⁴ In dit verband moet genoemd worden het invloedrijke werk van de jong overleden praktisch-theoloog Henning Luther, *Religion und Alltag. Bausteine zur einer Praktischen Theologie des Subjekts*. Stuttgart (Radius) 1992.

³⁵ Het spoor van een gedifferentieerde praktische theologie werd ontwikkeld door D.Rössler, *Grundriss der praktischen Theologie*. Berlin (De Gruyter) 1986. Vgl. ook mijn *Praktische Theologie*, a.w.

³⁶ Vgl. G.Heitink, *Biografie van de dominee*. Baarn (Ten Have) 2001.

³⁷ Zie: G.Dekker en G.Heitink, *Samen op de goede weg? Een pleidooi voor een eigentijdse kerk*. Baarn (Ten Have) 2002.

derzoeken doorgeven veronderstellen bevestigen luisteren
geven veronderstellen bevestigen luisteren verwonderen waarnemen verwijzen vergelijken verbinden
en doorgeven veronderstellen bevestigen luisteren
eken doorgeven veronderstellen bevestigen luisteren verwonderen waarnemen verwijzen vergelijken verbinden
oken doorgeven veronderstellen bevestigen luisteren v
zoeken doorgeven veronderstellen bevestige
eken doorgeven veronderstellen bevestigen luisteren verwonderen waarnemen verwijzen vergelijke
erzoeken doorgeven veronderstellen bevestigen luisteren
onderen waarnemen verwijzen vergelijken verbinden toetsen onderzoeken doorgeven veronderstel

VU Boekhandel/Uitgeverij Amsterdam
ISBN 90 - 5383 - 870 - 8